

УДК 141(477)(091)(092)

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВОБОДИ У ТВОРЧОСТІ Д. ДОНЦОВА

Андрій Наконечний

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто концепцію національної свободи у поглядах Д. Донцова. Найбільшого розвитку творчість мислителя сягнула в період після втрати української державності 1917–1920 рр. Д. Донцов, переосмислюючи історію й сучасність, запропонував новий світогляд для українського суспільства.

Ключові слова: свобода, національна ідея, нація, державотворення, інтелігенція.

Розвиток української суспільно-політичної думки першої половини ХХ ст. тісно пов'язаний з творчістю Д. Донцова (1883–1979), який відіграв величезну роль у становленні та розвої ідеї національної свободи.

Найбільшого розвитку патріотична творчість мислителя сягнула в період глибокої і затяжної політично-організаційної та світоглядної кризи української нації після втрати щойно відновленої української державності 1917–1920-х років. Шукання причин національної катастрофи й одночасно нових шляхів та методів боротьби за політичну незалежність було тоді цілком виправданим і логічним. Навіть більше, це було konieczністю, бо нація, яка після довгих століть політичного, соціального і духовного рабства постала до нового й самостійного життя, не могла бути байдужою до цього періоду своєї історії, з яким пов'язували так багато надій і в якому власна державність була доконаним фактом. Доба українських визвольних змагань і весь період українського відродження знайшли в особі Донцова свого безжалісного критика і суворого суддю. Але, критикуючи минуле й сучасне, він намагався дати українському суспільству новий світогляд і нову ідеологію.

Свою діяльність публіциста Донцов розпочинає як соціаліст, і цей період його творчості припадає на 1905–1913 роки. Усі його тогочасні видані праці, за незначними винятками, мають в основному політичний чи політично-полемічний характер. Мислитель використовував тоді готовий продукт соціалістичного вчення, пропагуючи його серед українського суспільства.

Треба, однак, зазначити, що на всіх працях ідеолога позначився його – із соціалістичного погляду – певний «національний ухил»: у центрі уваги його ранньої та пізньої публіцистики були Україна й українська проблема. Саме з погляду українських національних інтересів він аналізував, критикував і робив висновки для практичної діяльності УСДРП, у лавах якої перебував.

Д. Донцов висуває такі завдання перед українським соціалістичним рухом: «...повалення абсолютизму, демократична Росія з автономною Україною... Ми повинні скрізь і всюди вияснити в пролетарських українських масах нашу тверду.

принципіяльну, виходячу з інтересів українського пролетаріату, позицію в національному питанні; повинні боротися з шовінізмом певних верств російської і польської суспільности, а також з «всеукраїнством» та впливаючим із самої його суті намаганням затемнювати класову свідомість українського робітництва, з його ворожістю до соціал-демократії, з його безпринципністю, однобокістю та шовіністичною засліпленістю» [1, с. 6–7].

Незважаючи на сповідування соціалістичних поглядів у своїй ранній творчості, Донцов усе ж міг і вмів поставитися критично до окремих соціалістичних постулатів, що засвідчує його видатне есе «Енгельс, Маркс і Лассаль про неісторичні нації». Українська соціалістична література не має кращого аналізу цього принципового питання про право націй на самостійне, незалежне життя.

У цій праці проаналізовано погляди основоположників марксизму на «неісторичні нації» і критично розглянуто метод Маркса, Енгельса і Лассаля, що мав би визначати, який визвольний рух заслуговує на визнання, а який лише заважає «на шляху історичного розвитку людства і пролетарської революції». Студіюючи твори Маркса, Енгельса і Лассаля, український дослідник дійшов висновку, що ці теоретики соціалізму знали українські проблеми, але не мали виробленого на них конкретного погляду, як, наприклад, на проблеми Польщі [2, с. 19].

Донцов критикує невизначеність Маркса і Енгельса щодо українського питання. З одного боку, вони у своїх працях визнають «нашу націю здібною до вищих форм національного існування» і констатують, що українці в міру своєї політичної активності і розвитку цивілізації «змагатимуть до консолідації в одне національне тіло», а з другого – зараховують українську націю до «неісторичних», майбутніх яких, на їхню думку, є проблематичним з огляду на відсутність у таких націй історичної традиції, «брак елементарних політичних, економічних і географічних умов». На думку публіциста, українці мають історичну традицію, і це не викликає жодних сумнівів. Мислитель переконаний, що «лише брак належного знання історії перешкодив Марксови бачити в Українцях націю революційну не лише в будуччині, але й в минулім» [2, с. 57].

Захопившись у молодому віці соціалістичними ідеями, Донцов, однак, досить швидко побачив хибність і неузгодженість вчення Маркса, Енгельса та Лассаля з фактами історії, особливо з тими, що стосувалося долі українського народу. Тому досить швидко публіцист починає дотримуватися національних поглядів, відмовившись від своїх соціалістичних візій. Дуже важливим чинником у пробудженні його національної свідомості була брошура Міхновського «Самостійна Україна», яку український ідеолог прочитав у студентські роки в Петербурзі і яка на нього, як він пізніше писав, «...ще молодого студента, зробила незатертий вплив» [3, с. 6].

Отже, пильно вивчаючи минуле України, зокрема українсько-російські відносини гетьманського періоду та політику Росії на Україні після ліквідації Гетьманщини, Донцов уже в студентські роки дійшов висновку, що немає жодних реальних передумов для спільного шляху України та Росії і що остання завжди намагатиметься втримати Україну залежною від себе – це пов'язано з тим, що

російська нація не має демократичних традицій. Тому майбутнє України і її народу вирішуватиметься не в співпраці з Росією, а в боротьбі з нею. Уже на сторінках брошури «Модерне москвофільство» публіцист торкається питання російських культурних і політичних впливів на розвиток української культури й української політичної думки. Він звертає увагу, насамперед, на так зване «модерне москвофільство», під яким розуміє «...поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Ся залежність не дає українству й досі вийти з пеленок і стати на власні ноги, вона ослаблює його відпорну силу в боротьбі з посторонніми силами. Майже ціле життя українське, так дуже просякнуте російськістю, що кожному, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, приходить дуситися в нім, як в густім, важкім тумані» [4, с. 3].

Цей російський вплив був відчутним не лише в культурній сфері, а й у політичному житті: українська політична думка постійно прагнула засвоїти ідеї, концепції і теорії, зароджені в російській суспільності, і застосувати їх на практиці, ігноруючи власні національні інтереси, відмінність умов, потреб, психіки українців від росіян. Тому Донцов наголошує, що «нашим обов'язком є – відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних відносин в Росії і вільну від таких впливів чужих концепцій, котрі небажані нам і не відповідають нашим потребам. Українство потребує нової орієнтації! Коли воно не хоче, розуміється, зістати на віки російським провансальством» [4, с. 29–30].

Питання негативного впливу російської культури на українське суспільне політичне життя, українську культуру мислитель ґрунтовніше розглянув у своїй брошурі «Культура примітивізму», яка засвідчила високий рівень національної свідомості молодого автора. Цю працю він розпочинає зі ствердження того факту, що кілька століть тому українська нація мала власну культуру, релігію, власні політичні форми, і цей період в українській історії називає добою «великої об'єктивації національного духа» [5, с. 7]. На превеликий жаль, з початку XVIII ст. цей процес, як зазначає автор, поступово пригальмовується, а згодом і взагалі перестає існувати, унаслідок чого українці були змушені прийняти «чужі форми життя», «засвоїти накинені переможцем зовнішні форми громадського життя, чужу політичну ідеологію» тощо.

Усе це призвело до трагедії українського народу, який опинився в культурному і духовному полоні російської культури, російського способу мислення. Цю чужу, насильно прищеплену українцям російську культуру Донцов означає як «культуру примітивізму»: «Ся основана на патріархальних традиціях і запереченню індивідуалізму культура є забійчою для нас, що з правом вважаємо себе за частину культурної Європи...» [5, с. 36]. У чому ж вбачає автор цей «примітивізм»? «Цілковите розпилення «я» взагалі, культ сего загалу (і спеціально «общини»), культ нірвани, рабство і догматизм думки, піднесення чисто імперативних норм та

інстинктивного традиційного розуму має до ролі регулятора громадського життя, антисоціальна, антисуспільна пропаганда самопокори і самовдосконалення, проповідь анархізму – се все є елементи, котрі годі назвати інакше, як елементи примітивної, елементи розкладової культури» [5, с. 36].

Мислитель переконаний, що українське суспільство має відкинути цю культуру, як «культуру застою», адже Україна з давніх-давен має міцні політичні й духовні традиції, а в її культурі є елементи, завдяки існуванню яких українська нація мала відпорну силу, а саме: селянство, яке живе на засадах індивідуальної власності на землю, міщанство, зорганізоване на демократичних засадах магдебурзького права, духовенство та шляхта з «виробленими засадами» станового патріотизму. Саме цим елементам української культури, на його думку, загрожує велика небезпека з боку «розкладової культури сходу», тобто російської. Для того, щоб Росія остаточно не знищила ті «зачатки європейськості», які ще збереглися у свідомості українців, потрібно, закликає Донцов, «...всі ті сталості, всі рештки нашої старої культури – плекати, зміцнити, звести їх в міцну будову, нав'язати обірвану нитку історичної традиції. Де сього не зробимо, будемо мати свою культуру, але «перелицьовану» з російської, як маємо вже «перелицьовану» «Енеїду», перелицьованих соціалістів-революціонерів, як маємо перелицьоване православ'є, перелицьовану літературу і історіографію» [5, с. 37].

Одночасно мислитель висунув тезу, що порятунок для українства в цій ситуації – у поверненні обличчям до Заходу, у черпанні із західноєвропейських культурних джерел, «бо лише організм народу, міцно просякнутий західною цивілізацією, матиме відпорну силу проти всяких політичних експериментів (тут автор має на увазі царат, кадетизм, більшовизм, як еманацию російської культури. – А.Н.) зі сторони Росії... Мусимо знову пірнути з довір'ям в колись так рідні і близькі нам проміння європейського сонця і дбати, аби тінь Росії не впала знову на нас» [5, с. 38–39].

На початку 20-х років ХХ століття українська національна катастрофа стала dokonаним фактом – українська нація втратила свою незалежну державу, а українські землі потрапили під окупацію різних держав. Життя народу в умовах польського, російського, чеського і румунського поневолення змушене було розвиватися відокремлено, йти різними шляхами, тим більше, що будь-які тісніші контакти між окремими частинами розчленованого національного організму були неможливі.

Але навіть у таких умовах українці докладали всіх зусиль, щоб не допустити повної ізоляції якоїсь частини України, щоб зберегти духовну єдність, забезпечити однакості і однорідності національного розвитку. Особливу роль у цьому відіграв саме Д. Донцов, який зумів поширити свої ідеї на всі українські землі, охопити своїм впливом різні прошарки українського суспільства та спрямувати його розвиток в один, виразно окреслений напрям, незважаючи на кордони та різні умови, які штучно розділяли українські землі. Це було нелегке завдання, яке ускладнювали специфічні обставини, у яких жили окремі частини українського

народу, утруднювала атмосфера після програних визвольних змагань 1917–1920 рр.

Досвід революції і війни 1914–1920 рр. у Російській імперії, розгортання революційної боротьби і пов'язаних з нею політичних, соціальних і культурних процесів та остаточна перемога Росії змусили Донцова раз і назавжди усвідомити вкрай важливу необхідність утвердження незалежної української держави і становлення об'єднаної української нації. Для того, щоб це стало реальністю, українській людині треба було «дати» новий світогляд з новим, суто українським змістом. Мислитель став шукати нові засоби в боротьбі за здійснення національної ідеї і почав пропагувати застосування радикальних методів, за допомогою яких мало б відбутися «духовне переродження» українського народу. Це привело Донцова у лави речників інтегрального націоналізму, як одного з виявів ідеї національної свободи.

Три твори, які Донцов написав після 1920 р., – «Підстави нашої політики», «Націоналізм» і «Дух нашої давнини», а також багато інших, менших за обсягом праць, містять усю його політичну й національну філософію і водночас вказують, як саме відбувався процес його духовно-світоглядної еволюції.

У праці «Підстави нашої політики» ідеолог наголошує на особливій ролі України в контексті протистояння Росії та Заходу. Україна – це історичний антипод Росії на східноєвропейському просторі, адже «культурно Україна все була і в значній мірі ще зістала Європа» [6, с. 72]. Одночасно Україна є вигідним плацдармом для наступу Росії на південь і захід Європи, до Середземного моря тощо. Тому конфлікт із Росією, від якого ніяк не може звільнитися українська нація, матиме вирішальне значення в українській внутрішній і зовнішній політиці. Український народ не буде політично незалежний, не матиме своєї власної держави, доки не переможе в боротьбі з Росією.

Але для того, щоб здобути перемогу в цій боротьбі, українська нація, на думку Донцова, повинна «мати» у своїй свідомості «колективний ідеал», або «національну ідею». «Під сими термінами, – зазначає автор, – розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним доором нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине. Сей ідеал... має кожна нація, що грає якусь ролю в історії... У віках тяжкої боротьби нації за своє існування кристалізується сей ідеал, стаючи з неясного, напівсвідомого почуття виразним політичним програмом... Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу – є завше симптом невикристалізованості нації або її близького занепаду» [6, с. 69–70, 71].

Українська внутрішня політика, зважаючи на стан української нації, мусить бути підпорядкована вимогам зовнішньої політики. Висуваючи такий постулат, Донцов не заперечував, однак, важливості тих елементів внутрішнього життя нації, які можуть скріпити, об'єднати її, незалежно від зовнішньополітичної дійсності.

Внутрішня політика має забезпечити «створення не тільки культурної, а й політичної нації», а «головною ціллю нашої політики мусить бути національно-

державний, а не національно-культурний ідеал», тому що культурний та інший розвиток нації можливий тільки в незалежній державі, адже «нація «культурна», не маючи власних політичних ідей, мусить жити чужими, звикло переложеними, чужим колективним ідеалом» [6, с. 105].

Розкриваючи свій власний ідеал нації, Д. Донцов вказує на ідейні засади, на яких має базуватися цей ідеал. Таким чином, у своїй національній філософії він підходить до власної концепції – «світогляду чинного (вольового) націоналізму», викладеної в праці «Націоналізм».

Що ж розумів мислитель під поняттям «чинного націоналізму» і на яких засадах побудував він цей світогляд та цілу ідеологію? «В цій книзі («Націоналізм». – А.Н.) хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію, – писав він. – А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня..., лише як світогляд» [7, с. 13]. Основи цього нового світогляду не було накреслено випадково, вони не з'явилися у вигляді якоїсь теорії чи політичної доктрини, а їх продиктувала потреба дати відповідь на «болячку, яка нищила націю».

Вивчаючи українську дійсність, Донцов дійшов висновку, що, власне, «ядром цієї болячки, яка нищила націю», був передусім занепад волі, а також надмірний в українців сентименталізм та «провансальський» світогляд. Ідеологія чинного (вольового) націоналізму мала дати відповідь на причини українських національних недоліків та одночасно вказати на такі світоглядні елементи, які б забезпечили в майбутньому становлення українського суспільства як повноцінної нації. Для того, щоб ця мрія якнайшвидше втілилася в життя, украї необхідно прищепити українській нації «волю до життя» і «волю до влади», фанатичну віру у «свою правду» і догматизм, виключність і «аморальність людини чину», яка визнає моральним і етичним тільки те, що скріплює силу нації і забезпечує її зростання тощо. Натомість треба рішуче відкинути скептицизм, брак віри, безхарактерність, мораль «міщанина-буржуа», потурання всяким ідеологіям, які розкладають націю і суспільність.

Така сукупність ідей лягла в основу «чинного націоналізму» – нового, як говорив Донцов, світогляду, з позицій якого він накреслив своє розуміння ідеї національної свободи.

Ключ до розуміння філософських основ ідеології «чинного націоналізму» дає інтерпретація поняття волі, яка в розумінні мислителя є «волею до життя», тожньою з «волею до влади», стихійною, ірраціональною силою. Коли «воля до життя» об'єктивується в людині, її емоціях, почуттях, інстинктах, вона, за словами ідеолога націоналізму, стає «величезною соціальною силою, динамічним двигуном суспільности», що зумовлює її розвиток. Воля в Донцова також є синонімом бажання – самолюбство, порив, лють тощо. Така воля діє з «себе самої», їй не потрібна жодна мотивація і вона є «головною самостійною моторовою силою в історії». Поклавши це положення в основу своєї політичної філософії, публіцист зазначає: «Всяка отже, збірна філософія гуртової одиниці (а в першій мірі нації) повинна бути збудована... лише на цій волі до життя..., яку не тільки що не треба

(як хотіли драгоманівці) гамувати, але, навпаки, треба плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація; якою освячується ціла політика нації і всі її засади, і якої тамувати не вільно ніяким «євнухам» відірваних ідей – лібералізму, космополітизму, гуманізму і т. п. Не обмежувати цю – виявлювану в діяннях одиниць волю нації до розросту, пориву наперед і підбою треба нам, лише зміцнювати її. І це зміцнення має бути першою і головною засадою тієї національної ідеї, яку я тут ставлю на місце кволого, інтелектуалістичного, безвольного, «кастратного» провансальства» [7, с. 228].

Визначивши і прийнявши засаду «інтересу нації понад усе», Донцов зробив висновок щодо морального критерію: «Добре є все те, що зміцнює силу нації, зле, що таку силу підриває». З цього погляду національна ідея мусить бути «аморальною», тобто вона не повинна керуватися мораллю міщанина-буржуа, у якого на першому місці – засада власного щастя і власного «я». Кожне суспільство має свою «власну мораль», «свою чесноту», тому не існує якоїсь універсальної, яка б усіх зобов'язувала, етики чи моралі.

Розвиваючи далі своє розуміння ідеалу національної свободи, мислитель говорить про вагоме значення *провідної верстви* в соціальному і політичному житті нації, яку він ототожнює з «правлячою кастою», «ініціативною меншістю», «орденом». Уточнюючи роль інтелігенції, публіцист зазначає, що репрезентувати націю має не «трудова інтелігенція», не «клас хліборобів», не «монопартія», а окрема верства «луччих людей», або «аристократія». Ця провідна верства, «аристократія», становить «окрему положенням у суспільстві й духом верству «луччих людей», як їх звала наша старовина, верству, яка поповнялася б вихіднями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору ліпших, а з другої сторони суворим перецідженням, «чисткою» охороняла б свою духову й моральну вищість і чистість, свою форму й силу» [8, с. 7].

У цьому контексті важливими є думки Донцова про поняття «нація» і ставлення до неї провідної верстви. На його думку, населення держави творить «окремий організм, націю сильну назовні і всередині, з своїми окремими ідеалами і волею, які стояли над партикулярними інтересами, забаганками і волею частин» [8, с. 254]. Кожну націю характеризує «спільна воля в теперішності», що виходить з почуття чи свідомості належності до окремої спільноти – нації, що має власні вірування, традиції, звичаї, спільну систему політичних, релігійних, культурних, економічних, філософських та інших ідей, а також «...спільну волю сповнення своєї місії, осягнення свого ідеалу. Свідомість і почуття своєї національної окремішності – виражається в ідеї патріотизму, в ідеї отчизни» [8, с. 256–257]. Під «ідеєю отчизни» він розуміє «почуття окремішності свого колектива від інших національних колективів», «свідомість окремих завдань», які відрізняються як від прагнень інших спільнот, так і від завдань і прагнень поодиноких частин (одиниць, груп, класів) своєї нації.

Критикуючи демократичне розуміння нації, Донцов вказує на приклад козацької нації як «отчизни з її окремою волею», яку вважали вищою за індивідуальну, егоїстичну волю людини, бо «отчизна жила своїми окремими вищими цілями, во-

лею та ідеалами». Він наводить приклади такого втілення в життя спільних вищих цілей, волі та ідеалів в історії: ідея вітчизни і патріотизму «блиском світилася» в Котляревського, у козацьких хроніках, у Мазепи, в «Історії Русів», «Разговорі Малоросії з Великоросією», у князівських літописах, у яких «...іде червоною ниткою ідея окремої національної індивідуальности країни нашої, втіленої в велике й високе тоді поняття отчизни...» [8, с. 261].

Отже, характерними ознаками, що єднають українську націю, крім «спільної, окремої волі в теперішности, втіленої в поняття «отчизна», є, на думку Донцова, також «спогади спільних тріумфів у минулім», «слава предків», адже «великі цілі, що ставляє собі нація, не під силу здійснити одному поколінню, воно мусить продовжувати почате перед ним» [8, с. 261].

Завершуючи свої думки, мислитель наголошує на важливості існування справжньої української національної аристократії для майбутнього української нації. Саме ця «провідна каста луччих людей» здатна забезпечити рідній нації можливість існування, «тільки ця нова каста потрапить взяти на свої плечі стару місію давнього Києва в усім її блеску». Але ця «провідна верства» не з'являється на рівному місці. Тому українській нації треба шукати взірці цієї касты «в великих тінях нашої героїчної доби, її чеснотах, її культурі, її мріях і планах, її місії, в душі нашого історичного традиціоналізму» [8, с. 323].

Незважаючи на те, що українська державність вимірюється ліченими роками, джерела української ідеї національної свободи наявні в теоретичній спадщині найкращих вітчизняних мислителів. Тому можна констатувати, що в українській політичній і філософській думці існували певні традиції в цій царині. Вельми актуальними для розуміння українського «комплексу бездержавності», пошуку шляхів його подолання є концепції, які розробили непересічні представники вітчизняної національно-політичної думки. Одним із них є Д. Донцов – постать досить складна і суперечлива, якого вважають «батьком українського націоналізму» і чия творчість мала значний вплив на українську національно-політичну думку, розвиток ідеї національної свободи, національної ідеї, український рух опору чужому пануванню.

-
1. *Донцов Д.* Політичний момент в Росії і завдання соціал-демократії // Праця. 1909. – Ч.1. – С. 2 – 8.
 2. *Донцов Д.* Енгельс, Маркс, Ляссаль про неісторичні нації. – К.: Серп і молот, 1918. – 59 с.
 3. *Донцов Д.* Рік 1918: Записки про події та акції політичного характеру. – Торонто: Гомін України, 1954. – 128 с.
 4. *Донцов Д.* Модерне москвофільство. – Львів, 1913. – 30 с.
 5. *Донцов Д.* Культура примітивізму (Головні підстави російської культури). Черкаси: Сіяч, 1918. – 39 с.
 6. *Донцов Д.* Підстави нашої політики. – Відень: Вид-во Донцових, 1921. – 210 с.
 7. *Донцов Д.* Націоналізм. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – 363 с.

8. *Донцов Д. Дух нашої давнини.* – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.

THE IDEA OF NATIONAL FREEDOM IN CREATIVITY OF D. DONTSOV

Andriy Nakonechnyi

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1
L'viv 79602, Ukraine, dfilos@franko.lviv.ua*

Dontsov's conception of the national freedom is considered. His creative activity reached its most intensive development in the period of the Ukrainian state system's falling (1917 – 1920). Dontsov offered a new universal view for the Ukrainian society, while rethinking the history and contemporaneity.

Key words: freedom, national idea, nation, creation of state, intelligentsia.

Стаття надійшла до редакції 10. 01. 2005

Прийнята до друку 10. 02. 2005